

Мамбетбаев Қайраттың

**"Ханафи мәзһабында хадистерді қабылдау өлшемдері және оның
фиқһи тармақ мәселелерге әсері"**

6D021500 – Исламтану мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияна

АНОТАЦИЯ

Диссертациялық жұмыста Ханафи мәзһабының басты ерекшеліктері, құқықтық нормаларды анықтаудағы хадистерді қолдану, жіктеу, таңдау өлшемдері мен шарттарының негіздемелері және олардың фиқһ мәселелеріне ықпалы зерделенеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазақ мәдениетінің мазмұнында ислам діні орын алған. Он екі ғасырлық мұсылман халық ретінде діни тәжірибесі қалыптасқан елміз. Орта ғасырлық қазақ топырағынан шыққан ханафи ғұламаларының саны мен қалдырған еңбектері тұрғысынан алып қарағанда өткен тарихымыз мақтануға тұрарлық. Қаншама мектеп-медреселер орын алған кеңістікте Ханафи, Матуриди және Иасауи мұсылмандық із таңбаларын нақтылайтын жәдігерлер мен діни сана жанды тіршілігін сақтап келді. Бірақ кешегі отарлық кезеңде, одан кейінгі кеңестік идеология салдарынан қаншама болмыстық тұғырлар мен діни-мәдени және ұлттық құндылықтарымыздан ажырап қалдық.

Егемендікке қол жеткізгелі бері демократиялық, құқықтық, зайырлы ұстанымдар аясында қоғамда дін құбылысы өз жандылығы мен белсенділігін сездіре бастады. Бұл құбылыстар посткеңестік мемлекеттердің барлығына тән. Қазақ болмысының діни тәжірибесі мен діни танымында зерттелуі тиіс қабаттар жеткілікті. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына 2013 жылғы Жолдауында былай дейді: «Біз – мұсылманбыз, оның ішінде Әбу Ханифа мәзһабын ұстанатын сүнниттерміз. Бабаларымыз ұстанған бұл жол ұлттық салт-дәстүрді, ата-ананы сыйлауға негізделген... Біз елдің дәстүрлері мен мәдени нормаларына сәйкес келетін діни сана қалыптастыруымыз керек» деп атап өтуінде көптеген себептер мен сыртқы факторлардың әсері бар екендігі сөзсіз. Бұл сөздер әлемдегі және біздің еліміздегі дәстүрлі емес, жаңа және жалған діни ағымдардың тарапынан туындаған діни ахуалдан туындаған еді.

Ханафи мәзһабы қазақ халқының сан ғасырлық діни тәжірибесінің негізгі желісі. Қазір де ел халқының 70 пайызы осы мәзһабты ұстанады. Алайда қоғамдағы жат ағымдар мен экстремистік топтардың идеологиялық шабуылы сосын, кешегі кеңестік жетпіс жылдық атеизм салдары, қазақтың дәстүрлі діни тәжірибесінен ажырап қалуына қарсы Ханафи мұрасы мен

Ханафи мәзһабының ерекшелігін ғылыми зерттеу нысаны ретінде қайта жаңғыртуды талап етеді.

Түрлі деструктивті ағымдар еліміздің тәуелсіздігі барысында дінге қатысты еркін, ашық әрі жұмсақ саясат ұстанудың нәтижесінде сыртқы ықпалдардың әсерімен елге еніп, жастар арасына тамыр жая бастады. Осындай діни ахуалды реттеудің тетігі ретінде мемлекет ата заңының «діни қызметтер мен діни бірлестіктер» туралы бабында ханафи мәзһабының халқымыздың мәдениеті мен рухани өміріндегі тарихи рөлін танытындығы мойындалды. Ханафилік бағыттың тарихилығын мойындап отырған елімізде, қазіргі қоғамдағы діни ахуалды тұрақтандыру тетіктерінде Әбу Ханифаға қатысты ғылыми зерттеуді үздіксіз жүргізу аса маңызды. Сонымен қатар қазақ тілінде ханафи мәзһабына қатысты ғылыми-көпшілік еңбектердің аздығы және ол мұралардың ғылыми айналымға енбей тек қолжазба күйінде қалуы, сала мамандарының аздығы да бүгінгі зерттеу тақырыбымыздың өзектілігін арттыра түседі. Елімізде исламтану саласындағы ханафи зерттеулерінің әлі толық қалыптаса алмауын, жоғарғы білім беру жүйелерінде де ханафи мәзһабы туралы оқу құралдары мен оқулықтарға деген сұраныстың артуын – диссертациямыздың өзектілігінің бір қыры ретінде қарастыруға болады.

Бүгінгі таңда елімізде салафилік идеологияның белең алуының басты себебі, көпшілік қауымның ханафи мәзһабын терең танымауынан әрі оның төл хадис әдіснамасының бар екендігінен хабарсыз қалуы дер едік. Сондықтан бүгінгі дін ғылымдары талабы бойынша діни тәжірибе, діни таным мен діни сана арасындағы тұтастықты зерделеу және ханафи мәзһабының болмыстық рөлі мен қажеттілігін негіздеу, жастарымызды жат діни танымдардың жалған насихаттарынан арашалап қалу үшін де ханафи мәзһабының діни норма қоюдағы хадис әдіснамасын ғылыми тұрғыдан талдап, зерделеудің өзектілігі дау тудырмайтын қоғамдық ақиқат ретінде сезіндіріп отыр.

Диссертацияның мақсаты – Әбу Ханифа мұралары мен ханафи мәзһабы өкілдері еңбектеріндегі фикһ әдіснамасындағы құқықтық нормаларды жүйелеудегі хадистану методологиясының ерекшелігін айқындап, оның фикһ және құқық теорияларындағы басты өлшемдерін қазіргі қазақстандық қоғамдағы діни ахуалмен байланыстыра отырып, ғылыми-теологиялық тұрғыда кешенді түрде зерттеу және ғылыми талдау жасау. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегі міндеттер белгіленді:

– Әбу Ханифаның өмір сүрген ортасы, сол кездегі ғылыми, саяси, тарихи, мәдени-әлеуметтік қабаттарды зерделеу арқылы ханафи мәзһабының қалыптасу ерекшеліктерін айқындау;

– Әбу Ханифа және ханафи ғұламаларының хадистану методологиясына қатысты ескі араб және түрік тілдерінде жазылған трактаттар мен кейінгі зерттеулерді саралау;

– Шариғи үкімдерді шығаруда дәлел ретінде қолданылатын хадистерді жіктеу критерийлерінің негізі мен сүйенген дәлелдеріне талдау жасау;

– Ханафи мәзһабындағы «хадистану» және «усул әл-фикһ» анықтамалары мен теориялары негізінде «ахад хабардың» діни норма ретінде қабылдану мүмкіндіктерін көрсетудегі шарттар мен өлшемдерді анықтау;

– діни нормаларды айқындаудағы нақли қабаттар мен ақли тұғырлардың үндестік шарты негізінде хадистану жіктемелерінің танымдық платформаларына ұғымдық-концептуалдық талдау жасау;

– Хадистің тізбегі, оның негізгі құжатқа (Құран) мағыналық сәйкестігі, қоғамдық ақиқатпен үндестігі, адам санысы мен ақылына жатықтығы, уақыт пен кеңістік шындығымен үйлесімдігі өлшемдері – ханафи методологиясының универсалдық мүмкіндігі екендігін негіздеу;

– Ханафилерге тиесілі классикалық «усул әл-фикһ» мәтіндеріне құқықтық герменевтикалық талдау жасай отырып, қазақ болмысының діни тәжірибесімен тарихи сабақтастықты аша отырып, бүгінгі қоғамдық проблемаларды шешудің ғылыми теориялық негізін тұжырымдау.

Зерттеу жұмысының нысаны. Әбу Ханифаның фикһ методологиясындағы өзіндік көзқарастары мен ханафи мәзһабының хадистану ерекшеліктері.

Зерттеу пәні. Әбу Ханифаның фикһ методологиясына негіз болған классикалық ислам құқық трактаттары мен кейінгі зерттеулер негізінде теологиялық, ғылыми тұжырымдамалық сараптама жасау.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы: Ислам ғылым тарихында ханафи мәзһабының хадис әдіснамасы жеке өз алдына әлі де терең зерттеуді қажет ететін тақырып. Осы зерттеу арқылы ханафи хадистану әдіснамасы бойынша қазақ тіліндегі алғаш еңбек жазылып отыр. Бұл еңбектің ғылыми жаңалығы:

– Ханафи мәзһабының қалыптасу алғышарттары ислам ғылым тарихындағы Куфа мектебімен тығыз байланысты екендігі тарихи деректермен сарапталып, бұл жолдың Омар ибн Хаттаб, Әбу Бәкір қызы Айша, Әли ибн Әби Талиб, Абдуллаһ ибн Масғуд және пайғамбарымыз Иеменге жіберген Муғаз ибн Жәбалдан бастау алып жатқан діни тәжірибелік сабақтастық тізбегі екендігі дәлелденді.

– Ханафи мәзһабының бастауы болған Куфа қаласының саяси орталыққа айналуы және онда мың жарымнан астам сахабаның, кейінгі табиғиндердің қоныстануы, Куфа қаласының ислам бесігі – Мекке, Мәдинамен тығыз қарым қатынас орнатуы, бұл аймақтағы хадис білімінің жоғары деңгейде дамуы сияқты тарихи фактілер анықталды. Соның нәтижесінде «Куфа аймағында хадис туралы мәліметтер мен білім аз болуына байланысты Әбу Ханифаның діни нормаларды шығаруда

«ойшылдыққа» мәжбүр болғандығы туралы қалыптасқан тұжырымның негізсіз екендігі айқындалды.

– Ойшылдар мектебі тек қияс арқылы дәлелдердің мәні мен мақсатына, себебі мен салдарына сүйеніп тұжырым жасайтын фикһың атауы ғана емес, хадисшілердікінен өзгеше хадис методологиясының да атауы екендігі жан-жақты дәлелдермен анықталды.

– Ислам құқық негіздеріне терең зер салғанда олардың әрбір діни нормаларында белгілі бір мән, құндылықтық негіз, адамзат пен қоғам пайдасы, кеңістік пен уақыт талабы және сол сияқты адами факторлардың түпкі мәніне деген терең психологиялық жауапкершілік жатқандығын көреміз. Міне, Куфа мектебі фақиһтері ең басты осы факторға мән берген. Сондықтан олар әрбір шариғи үкімдердің астарынан, оның себебі мен қоғам ақиқатындағы құдайлық мақсатты іздеген. Осындай ортақ әрбір құбылыстағы мәндер, себептер мен мақсаттар жалпы нормалық сипатқа ие болады. Яғни әртүрлі мәселелер бойынша келген ахад хабарларды дәлел ретінде қолдану барысында, оның шариғаттың негізгі принциптеріне сай келіп-келмейтіндігін қарастырған. Себебі жекелеген адамдардан риуаят етілген ахад хабарлардың тізбегі қанша жерден түгел болғанымен, рауилердің мәтін мазмұнында қателесу, ұмыту, шатастырып алу, кем немесе қосып жеткізу секілді үкімге әсер ететін адами факторлар түгелдей жойылмайды. Оның үстіне көптеген хадистер сөзбе-сөз емес, мағына бойынша риуаят етілген. Осы тұрғыдан алғанда Ханафилердің Әбу Ханифаның заманының Алла елшісінің өмір сүрген ғасырына жақын болуынан туындаған артықшылықты ескере отырып, үмбеттің жаппай амал жасай келген практикалық амалды басшылыққа алулары, шариғаттың іргелі қағидаттарыоған қайшы келетін хадистерге сақтықпен қарауы салмақты ғылыми методика екендігі анықталды.

– Хадис тізбегі мен мәтіні арасындағы тұтастықты бірге қарастыратын ханафи әдіснамасының бүгінгі көптеген діни проблемаларды, әсіресе, уақыт пен кеңістік талаптарынан туындаған проблемаларды шешуде маңызды рөл атқарады.

– Ханафи хадис методологиясындағы хадис жіктемелеу ұстанымдары мен тарихи қалыптасу кезеңін назарға ұстамай, оған ислам ғылым тарихындағы кейінгі хадис ғылым өлшемдерімен баға беру діни тәжірибенің тарихи даму хронологиясына жасалған қиянат. Сондықтан Әбу Ханифаның кейбір сахих хадистермен амал етпеуінің себебі оны білмегендігінен емес, хадистерді қабылдау шарттарының өзгешелігінен туындағандығы дәлелденді.

– Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми жаңалығы ретінде ханафи усул әл-фикһ еңбектерінде берілген ахад хабарларды іріктеуде қолданылған жасырын үзік методологиясының фикһ мәселелерінің үкіміне ықпалы зерттеліп, ханафи классикалық фикһ кітаптарындағы негізге алынбаған ахад хабарлар мүмкіндігінше анықталып, олардың дәлел ретінде

қолданылмау себептері түсіндірілді. Бұл тек Қазақстанда емес, ислам әлемінде алғаш қолға алынып отырған ғылыми тың жаңалық.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар:

– Әбу Ханифаның шариғи үкімдерді шығаруда Құраннан кейінгі негізгі қайнаркөз ретінде Алла елшісінің (с.а.у.) хадистерін басшылыққа алғандығы және оған осы тұрғыда тағылған айыптаулардың негізсіз екендігі тарихи дәйектермен анықталды.

– Ханафилердің хадистерді әсіресе, ахад хабарларды қабылдаудағы шарттарының күрделілігі және мүрсәл хадистерге деген айрықша ұстанымы үкімдердің де өзгеше болуына әсер еткен негізгі фактор екендігі байқалды.

– Әбу Ханифаның хадисшілерге қарағанда Пайғамбарымыздың өмір сүрген ғасырына ең жақын болу артықшылығын ескермей, оның берген үкімдеріне өзінен неше ғасырдан кейін пайда болған хадистерді қабылдау шарттарымен баға берудің ғылыми қате тәсел екендігі тұжырымдалды.

– Хадистің дұрыстығын тек хадис тізбегі бойынша емес, қоғамның оны қабылдап, амал ете келу өлшемімен де бағалау тәсілінің маңыздылығы айқындалды. Осы тұрғыдан алғанда ханафилердің хадисті жеткізу тізбегі толық болмаса да, ғұламалардың қабыл алып, қоғамның жаппай жасай келген амалдарының да сахих, тіпті мұтауатир деңгейінде қарастырылатындықтары ғылыми тәсіл екенділігі дәлелдер негізінде нақтыланды.

– Хадис рауилерінің жеткізу тізбегі толық әрі жатта сақтау қабілеттері қанша жерден күшті болғанымен шатастыру, ұмыту, жартылай баяндау, жеткізген кезде айтылған мақсатқа сай сөздерді таңдамау секілді адами факторлардың толықтай жойылмайтындығын ескере отырып, ханафи ғұламаларының ұсынған ахад хадистерді іріктеудегі қосымша шарттар мен өлшемдері ықтияттылық тұрғысынан хадисшілірдікінен әлде қайда жоғары екендігі анықталды.

– Ханафилік төл хадис әдіснамасының ерекшеліктерін тарқатып түсіндіру арқылы бүгінгі қазақ қоғамындағы діни алауыздықтың алдын алып, ханафилерді хадис білмеушілікпен айыптаған қайсібір теріс ағымдарға тойтарыс беруге болады деген тұжырымға келінді. Ханафилердің діни мәтіндерден үкім шығаруда қолданған фикһ әдіснамасын, соның ішінде хадистерді қолдануға қатысты ұстанымдарын терең зерттеу, оның ерекшеліктерін қазақ қоғамына таныстыру айрықша маңызға ие.

Жұмыстың жариялануы мен сыннан өтуі. Диссертациялық жұмыс «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университетінің дінтану кафедрасында орындалды. Осы кафедраның исламтану бөлімінің кеңейтілген мәжілістерінде талқылаудан өтті. Диссертацияның негізгі нәтижелері мен тұжырымдары халықаралық, республикалық ғылыми теориялық және практикалық конференциялар мен семинарларда сыннан

өтіп, шетелдік және Қазақстан Республикасының Ғылым және білім министрлігі бекіткен ғылыми басылымдарда жарық көрді. Жұмыстың негізгі мазмұны бойынша жазылған 8 мақала халықаралық, республикалық ғылыми-теориялық конференциялардың басылымдарында жарияланды. Оның ішінде 1 – мақала Скопус (Scopus) мәліметтер базасында, 1 – мақала шетелдік басылымда, 3 – мақала ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы қадағалау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда, 3 – мақала халықаралық конференцияларда жарық көрді.

Ерттеу жұмысының теориялық тәжірибелік маңызы. Зерттеу жұмысының тұжырымдары мен ғылыми нәтижелерін жоғары оқу орындарында, исламтану, дінтану, құықтану салаларында ислам құқығының лингвистикалық негіздерін оқытуда, осы бағыттағы арнайы курстарда, ізденушілер ғылыми зерттеу жұмыстарына қосымша материал ретінде пайдалануға болады. Діни экстремизмнің алдын алуға байланысты ақпараттық-насихат жұмыстарына қолдануға болады. Сол сияқты зерттеу нәтижелерін исламтанулық, теологиялық және дінтанулық арнайы курстар арқылы оқытуға және пайдалануға болады.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспеден, негізгі үш бөлімнен, бөлім тараушаларынан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.